



Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 10/4 2021 s. 1393-1411, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

MARDİN’DE U MAY KÜLTÜ*

Şakire BALIKÇI**

Bedlihan ŞİMDİ***

Geliş Tarihi: Haziran, 2021

Kabul Tarihi: Kasım, 2021

Öz

Umay, Türk kültürünün en eski devirlerinden günümüze değin dişil ve güçlü bir sembol olarak varlığını korumaktadır. Çalışma sahasını teşkil eden Mardin, bu açıdan zengin bir anlatı geleneğine sahip özel kentlerden biridir. Çalışmada geçen Sitti Radviye, Sitti Nefise, Mort Şmuni, Şeyh Libben Türbesi ve etraflarında gelişen efsane ve memora lar değerlendirildiğinde Umay kültürünün bariz bir şekilde izlerine ulaşmak mümkün olmuştur. Bu durum şehir halkının ritüel ve pratiklerinde de yaşamaya devam eder. Bu bağlamda çalışmanın temel amacı Umay ruhunun günümüzdeki izlerini sözlü kültürün önemli ölçüde zenginliğini koruduğu Mardin sahasında tespit etmek ve varılan sonuçlar değerlendirilerek Umay kültürünü bünyesinde barındıran dişil/ muhafazakâr kültür ve geleneksel halkbilimi unsurlarının varlığına dikkat çekmektir. Çalışma on dört kaynak kişiyle mülakat yöntemi uygulanarak gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Umay, Mardin, Sitti Radviye, Türbe, Efsane, Memorat.

UMAY CULT IN MARDIN

Abstract

Umay which has existed as a female and powerful symbol since the earliest times of Turkish culture. Mardin where constitutes the working area, is one of the special cities that has a rich narrative tradition in this respect. It is possible to reach the obvious traces of Umay Cult, when Sitti Radviye, Şeyh Libben, Mor Şmuni, shrine and the legends/memories formed around them are evaluated. This situation also continues to be experienced in the rituals and practices of the townsfolk. In this context, main purpose of the study is; it is to determine the traces of Umay soul at the present in the field of Mardin where considerabey preserves verbal culture wealth and to remark presence of female/conservative and traditional folklore elements by evolution the results. The study was based on interviewed with fourteen resource persons.

Keywords: Umay, Mardin, Sitti Radviye, Tomb, Legend, Memory.

* Çalışma, Dr. Öğretim Üyesi Şakire BALIKÇI danışmanlığında Bedlihan ŞİMDİ tarafından yazılan “Mardin Kültüründe Ev-Ocak Kültüne Bağlı İnanç ve Pratikler” isimli yüksek lisans tezinin “Umay Bağlamında Ev İyesi” Bölümünün genişletilmesi ve yeniden düzenlenmesi şeklindedir. Çalışmanın yeni şeklinde yöntem belirleme ve literatür taraması Dr. Öğretim Üyesi Şakire BALIKÇI tarafından gerçekleştirilmiştir. Gerekli görülen bir yerde ilgili teze atf yapılmıştır.

** Dr. Öğr. Üyesi; Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, sakire_86@hotmail.com

*** Türk Halk Bilimi Uzmanı; Meydanbaşı Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, bedlihansimdi@hotmail.com

Giriş

Mardin’de “Umay” kültürünün izlerini tespit ederek değerlendirmeyi esas alan bu çalışma, toplam 14 kaynak kişiyle mülakat yöntemi gerçekleştirilerek elde edilen bilgilere dayanmaktadır. Saha çalışması ve literatürde yer alan bilgilere dayanarak Umay’ın: “...bir ilaheyi ya da dişi ruhu ifade eden Sanskritçe (Orkun, 1987, s. 512) bir sözcük olduğu bilgisine ulaşılmaktadır. Aynı zamanda eski Hint mitolojisinde Uma isimli bir tanrıça ve özellikle eski Hint tanrısı Siva’nın karısının ismi (Kaya, 1997, s. 157) olduğu kaynaklarda yer alır. Umay’ın “...ışık köken olarak güneş ve dolayısıyla ışıkla ilişkilendirilmesi sebebiyle güneş...” (Çoruhlu, 2017, s. 44); ile yani göksel tanrı ve tanrıçalarla geçmişten bugüne bağlantılı olduğu aşikârdır.

Tanrıça ya da dişi ruh olarak ele alınabilecek Umay hakkındaki ilk bilgiler Orhun Abideleridir. “Tonyukuk Yazıtı’nın 2. taşının batı yüzünün 3. satırında düşmanın çokluğu karşısında geri dönmek isteyenlere Tonyukuk’un verdiği cevabın bir bölümünde Umay zikredilmektedir.” (Ergin, 2005, s. 77; Çoruhlu, 2017, s. 43). Abidelerde Umay; *Geliş zordu dediler, hissetmediler. Galiba, Tanrı Umay, Kutsal Yer ve Su yardımcı oluverdiler. Niye kaçıyoruz?* (Tekin, 1998, s. 90) ve Kültigin Yazıtı’nın doğu cephesinin 31. satırında da Umay’dan şöyle bahsedilmektedir: *Umay misali annem Hatun’un kutu sayesinde, kardeşim Kültigin erkeklik adını elde etti. On altı yaşında amcam hakanın devleti için şöyle başarılar kazandı...*(Tekin, 1998, s. 47) cümleleriyle bahsedilmektedir. Türklerin ilk yazılı kaynağı olarak kabul edilen *Orhun Yazıtları* gibi önemli bir eserde Umay kültüne yer verilmesi de tanrıça ve dişi ruh olarak bu külte ayrı bir değer kazandırmaktadır. Birçok yönüyle Umay’ı hatırlatan hüma kuşu; türü, şekli, özellikleri hakkında bugün de farklı görüşler ileri sürülen ancak Türk boyları arasında yüce değerlerin kaynağı olarak kabul edilmektedir (Alyılmaz, 2000).

Türk kültür tarihinin mihenk taşlarından Divanü Lügat’it Türk’te de Umay’ın kendisine tapıldığına oğlan çocuk doğumunun gerçekleştiği ifade edilmekte, ayrıca onun doğumdan sonra çıkan “çocuğun ana karnında eşi” (plesanta) olduğu, kadınların bunu uğur saydıklarından söz edilmektedir. Benzer bir inanış Yakut Türkleri arasında Umay’ın “Oguİmita adlı bir çocuk ımısı olduğu ve bu ımı’nın çocukların üzerinde öttüğünde çocuğun neslinin bereketli olacağı” (Atalay, 1998, s. 123; İnan, 1998, s. 397-398) şeklinde yaşar.

Umay’ın kökenlerinin, yukarıda zikredilen devirlerden daha da eskiye dayandığı tezi, mitik dönemin en eski devri olan anaerik döneme kadar uzandığı bilgisiyile desteklenir. Bu görüş, Umay’ın dişi bir tanrıça görünümünde ve etkili güçlere sahip olmasıyla alakalı (Çoruhlu, 2017, s. 46) bir görüştür. Bu görüşü destekler nitelikte araştırmacılar “Köktürk dönemine ait bazı mezarlarda başlarında dilimli (çoğunlukla üç dilimli) taç bulunan heykellerle karşılaştığımızı; bu heykellerin kadınlara ait olduğunu ve “Umay Ana’yı temsil ettiği” (Alyılmaz, S.ve Alyılmaz, C, 2014, s. 7) yorumunda bulunurlar.

Umay, “Türk mitolojik sisteminde eski inançlarla ilişkili ve özellikle müşterek inanç sistemi denilebilecek ay merkezli inanç kültürünü *Umay Ana* varlığında korumuştur. Umay’ın *Mitolojik Ana*’yla ay kültü’nün veya Ay Tanrı inancıyla birleşmiş olarak düşünülmesi Umay’ın yer ve gök sembelleri şeklinde tasavvur edilmesiyle açıklanabilir. Bu anlamda Umay’ın, eski ay inancının bir kalıntısı olduğu düşüncesi ortaya çıkar” (Bayat, 2007, s. 75-76). Kısacası Umay’ın öncelikle göksel daha sonraki dönemlerde ise yer-su ruhları arasında düşünüldüğü sonucuna varılabilmektedir. Günümüzdeki tasavvur ve inancına bakıldığında “Umay’ın kadınları ve çocukları koruyan bir ruh biçimini almış olduğu görülür. Tunguzlarla birlikte Güney Sibiryaya ve

Altay Türklerinde canlı bir şekilde gözlemlendiği üzere Umay'ın her zaman çocukla beraber olduğu, ancak onun çocuğu terk ettiği zamanlarda, bu sürenin uzaması halinde çocuğun hastalandığına inanılır. Umay'ın çocukla beraber olduğunun işareti çocuğun uykudayken gülmesidir. Çocuk ağladığı zaman sözü edilen koruyucu ruhun gittiği düşünülür. Çocuk hastalandığında Umay'ı getirmesi için kam çağırılır. Bazen çocuğun doğmadan önce ruhunu koruduğu varsayılan Umay; Sagaylar, Şorlar ve Beltirler arasında çocuk 3 yaşına gelene kadar yenidoğanın ruhunu temsil etmektedir” (Sinor, 1995, s. 207).

Yine benzer bir görüşü savunan Kadirzade Kadir'e göre bazı Türk topluluklarında görülen *mama ruhu* da doğum hamisinin adıdır ve Anahid, Ayısit veya Umay Ana isimleri farklı bölgelerde değişik zamanlarda eşanlamlı olarak kullanılır. Öte yandan Anahid; insan neslinin artıp çoğalmasını gözeten eski bir Zerdüş tanrıçasıdır ve yine araştırmacıya göre Umay Ana kültüyle ilişkilidir (Kadirzade, 1994, s. 71).

Günümüzde de bilinen başka bir efsaneye göre “doğum sancıları geldiğinde kadın; göğesini dua eder ve gökten iki Ayısit gelerek kadına, erkek çocuğu doğururken yardım eder. Yine bazen doğum esnasında beyaz bir hayat sıvısı (süt?) akıtabilen tek bir doğum tanrıçasından söz edilir. İnanışa göre *süt beyazı göl, süt ak göl*, cennet bölgelerinden biridir. Birçok inanış da çocuk ruhunun semavi cennetten yeryüzüne geldiğini gösterir” (Harva, 1954, s. 144-145).

Araştırmanın sahası olan Mardin'de Umay kültü canlı bir şekilde varlığını sürdürmektedir. Sahada anlatılan efsane, memorat ve anekdotlarda “muhafazakâr dişi” şeklinde kavramsallaştırılan (Şimdi, 2019, s. 128-142) ve sözlü kültürde baskın hale gelen motif ve kültürün varlığından söz etmek mümkündür. Kaynak kişilerden elde edilen efsane ve memoratlardan yola çıkarak Umay kültürünün tezahürlerini *Sitti Radviye* başta olmak üzere Sittin Nefise, Mort Şmuni, Bırbıriye Kuyusu, Şeyh Lıbben Türbesine bağlı anlatılarda rastlanmaktadır.

1. Sitti Radviye Efsane ve Memoratlarında Umay Kültü

Sitti Radviye (Hatuniye) Medresesi “Selçuklu Sultanı II. Kutbüddin İlgazi'nin annesi (1176-1184) Sitti Raziyye/Radviye tarafından yaptırılmış Anadolu'nun ilk, iki katlı ve revaklı avlusunun üzeri açık ve iki eyvanlı” (İlter, 1969, s. 204; Altun, 1971, s. 78) binası olarak inşa edilmiştir. “Mardin'in Savurkapı Mahallesi, Şahinler Sokak'ta yer alır.” (Erdal, 2020, s. 461). Saha çalışması esnasında gözlemlendiği üzere Hz. Muhammed'in ayak izinin burada bulunması da türbenin halkın, yerli-yabancı turistlerin uğrak yeri olmasında önemi haizdir. Bu türbenin tarihî ve turistik önemini yanında, mekânın içerisinde yatan Sitti Radviye'nin tanrıçalaşarak halk tarafından *bekâr kızların evlilik dileklerini yerine getirdiği ve çocuğu olmayan kadınların muratlarına erdikleri* (KK4,¹ KK5, KK9) kutsal bir yer şeklinde algılanması söz konusudur. Ayrıca türbenin hemen yanı başında yer alan Bab-ı Savur Hamamı'ndaki *sarı inek* motifinin Sitti Radviye'nin don değiştirmiş hali olduğuna inanılır. Gül Mahallesi'nde bulunan Bab-ı Savur Hamamı'nda kaleden gelen doğal suyun dolduğu bir mağara vardır. Hamamın içindeki göletten su almaya giden kadın ve çocukların bazılarının *Sarı İnek* gördüğü rivayet edilir. Kaynak kişilerin anlattığı memoratlarda bizzat ineği görenlerin olmasının yanı sıra ineğin rüyalara da girdiğine ve bu ineği görmenin hayır getirdiğine inanılmaktadır. Rivayetlerden bazıları kaynak kişiler tarafından şu şekilde aktarılmaktadır: *Rüyada sarı ineği gördükleri zaman muratları*

¹ KK: Kaynak kişi

neyse olacağına inandıkları duyulmuştur² (KK4). Genellikle yüzünde hayır olan birine görüldüğüne inanılıyor (KK5). Görenlerin zenginleştiği söyleniyor (KK9). Bu ifadelerden yola çıkarak söz konusu sarı ineğin dişil bir unsur olarak bereketin ve bolluğun getiricisi Umay'ın uzantısı olduğu söylenebilir.

“Günümüzde bir mezar ya da pınar başındaki ağacın dallarına Allah'tan çocuk dilemek üzere küçük bez, salıncak beşiklerin asılması, İslamiyet'ten önceki Umay Kültünün izleri olarak değerlendirilir.” (Çoruhlu, 2011, s. 45). Bu bağlamda Mardin sahasında Sitti Radviye Cami ve Bab-ı Savur Hamamı Umay kültürünün su ile ilişkilendirilmesi açısından önemli bir örnektir. Öte yandan Sitti Radviye Medresesi'nde de Kasimiye, Meryem Ana Kilisesi ve Zinciriye Medreselerinde olduğu gibi doğum, yaşam ve ölüm üçlüsünü temsilen akan sular mevcuttur. Bu konuda bir başka kaynak kişi şu bilgileri vermiştir: *Önceden banyo imkânı yoktu evlerde su yoktu, çeşme de cırın (kurna) da yoktu. Eskiden çocuklar bu kaynak suyundan tasla su taşıyorlardı (gölet oluşturmuş hamamın içinde üst tarafta). İşte su getirmeye giden çocuklar bu ineği, bu göletin içinde yüzerken gördüklerini söylemişlerdir. Hatta çok kadının ağzından da bu ineği gördükleri duyulmuştur. Rüyada da gördükleri zaman muratları neyse olacağına inandıkları duyulmuştur. Çokça kişinin ağzından bu sarı ineği rüyalarında gördükleri duyulmuştur. Burada (hamamda) çalışalı 5 yıl kadar olmuştu; bir cuma günüydü. Henüz kimse hamama gelmemişti. Hamamın sahibinin oğlu soğuk suyu kapatmamı söylemişti. Gittiğim kapının önünde bir kadın beyaz elbise giyinmiş öylece bana bakıyordu. Birden onu görünce korktum, irkildim. Sitti Radviye idi bu kadın. Çekildim geri. Kadın bana “Niye korkuyorsun ben sana yardım ediyorum o kadar, niye çekiliyorsun?” dedi. Sonra bir gün hamamı tadilat yaptırırken hamamın giriş kapısının sağ tarafındaki sıvanın altından bu inek kabartması çıktı. Burası da ziyarettir. Sitti Radviye'nin duvarı ile bu hamamın duvarı bitişiktir. Bir nevi ziyaretin devamıdır burası (KK4). Kaynak kişi, Sitti Radviye denilen zatı hem koruyucu hem de bu mekânın yardımcı/koruyucu iyisi olarak tasvir etmiştir. Konuyla ilgili bilgi veren bir diğer kaynak kişiden derlenen Sitti Radviye ile ilgili memorat şöyledir: *Sitti Radviye'de top oynayan çocukların ayağı kırılır ya da kesilir (kaza ile yaralanır anlamında). Sitti Radviye evlere gidiyor. Benim kız kardeşim onu gördü. Sabah namaz kılarken bir kadın oturmuş leçekli (tülbentli). Kız kardeşim sormuş “sen kimsin” diye. Kadın da ona ‘ben senin komşunum’ demiş. 55-60 yaşlarında bir kadınmış (KK7) şeklindeki beyanları Umay ve su kültürü arasındaki ilişkileri destekler niteliktedir.**

Diğer Sitti Radviye memoratları sırasıyla şu şekildedir: *“Sitra Ravziye” diye bilinir. Kardeşi de altın buzağı şeklinde Savur Hamamında gezinir. Bu altın buzağıyı da babam görmüş. Babamı küçükken hamama götürmüşler. Babam onu suyun içinde yüzerken görmüş. Her ne dileğin varsa söyle oğlum, demiş. Babam da korkmuş haliyle (KK2).*

Benim kuzenim geçiyordu buradan çıkıyorduk amcamların evinden geldi. Yani hava kararmıştı, geceydi. Kuzenim caminin içine girip baktı. Caminin içinde (kız şu anda evli zaten) bir kadın gördü ve korktu. Kız başını koydu yattı, rüyasında bir kadın geldi. Böyle siyahlar içinde. Yüzüne bağırdı. Gelip Kuran'ı onun yüzüne açtı. Bu kuzenim zaten kalkar kakmaz bağırdı çığlıklar attı. Annesi babası falan uyandı. “Ne oldu, ne oldu?” diye sordular. Su döktüler yüzüne. Kendine gelemedi. Sonra babası tokat vurdu bir tane ona da öyle kendine geldi. Dediler ne oldu ne oldu? Olanları anlattı zaten onlara (KK12).

² Kaynak kişi rüyada sarı inek gören Mardin halkının muratlarının gerçekleşeceği inancından bahsetmektedir.

Arkadaşımın annesi vefat etmişti. Ben, annem ve erkek kardeşim Oktay sabah olunca taziyeye gidecektik. O gece rüyamda onların evine gidiyorduk. Rüyamda da annem ve kardeşim Oktay vardı. Sitti Radviye'nin kapısının önüne gelince bir bayan sesi bana seslendi. "Gel" dedi. "Sana dileklerini verecem." O heyecanla uyandım, uzun süre etkisinde kaldım. Dedim ki buradaki zat gerçekten bir kadınmış. Sitti Radviye türbesinin yan tarafında bulunan Bab-ı Savur Hamamında görünen "inek" de ineğin kılığına giren Sitti Radviye'dir (KK13).

Hamam vakıf malıdır. Bir aile yıllardır kuşaktan kuşağa bu hamamı işletmektedir. Bu ailenin gelini bize şöyle anlattı: Bir gün eşim ve görümcemin arası açılmıştı; kavgalıydılar. Ben de Allah'a yalvardım –Ya Sitti Radviye kurban olduğum şu iki kardeşi sulh eyle diye dua ettim. Rüyamda geldim hamamda bu taburede oturdum. Başımı bir çevirdim baktım ki o sarı inek burada. Sapsarı tüyleri altın gibi, alnının ortasında beyaz bir ben. Gözleri sarı, güzel. Rüyamda tekrar Sitti Radviye'ye dua ettim iki kardeş barışsın diye. Ertesi gün oldu uyandım, bir aile dostumuz geldi, duruma el attı. Siz niye küssünüz kardeşim bir meclis toplayın dedi. Bu meseleyi çözüme kavuşturalım. Sonunda mesele çözüldü. Üç katlı evimiz vardı sattık pay ettik. Yani Sitti Radviye yetiştirdi. Buranın suyu kutsaldır, ziyarettir (KK4).

Emir Hamamında da sarı bir inek vardır. Anneannem bu hamama gitmiş, bohçalarını alıp gitmişler cırınlar (kurna) dolusu helva yapıp toplanmışlar helva yemek için. Anneannem banyosunu yaparken bu sarı ineği görüyor. Hamam sahibini çağırıyor. "Gel bak içeride havuzda sarı bir inek var boğulmak üzere!" diyor. Hamam sahibi gelinceye kadar o inek kayboluyor, göremiyorlar (KK7).

Sitti Radviye ile Bab-ı Savur Hamamı bağlantılıdır. Ben orada sarı bir inek gördüm. Orada hazırda küçük bir pencere var. Pencerenin en az dört beş metre altında havuz var. Oradan ben suyu doldururken böyle inek gördüm. Bu inek suyun üstünde yüziyordu resmen. 11 yaşlarında falandım ve düşüp bayıldım. Hamamcı: "İyi ki kızınız gelmiş. Hiç kimseye kolay kolay görünmüyor" dedi. Herkes ziyarete gidiyor her cuma günü. Zekiye Hanım hamamın bakıcısı "ben de onu görüyorum onunla yaşıyorum" dedi. "Ben devamlı gece gündüz buradayım zaten hayatım onunla geçiyordu yani direk görüyorum." dedi. Sitti Radviye kız imiş, yani muradına ermeden ölmüş. Herkes böyle anlatırdı (KK14).

Ben de rüyamda "sarı ineği" gördüm. Hamamın içindeki mağarada gördüm. Diyorum ki: "Aaa gerçekten söyledikleri gibi sarı inek varmış." (KK10). Annem sarı ineği Bab-ı Savur Hamamında teyzeme yardım etmeye gittiğinde birebir görmüş. Alnının ortasında beyaz bir beni varmış. Nıkranın (bir çeşit büyük yemek kazanı) içinde görmüş. Genellikle yüzünde hayır olan birine görüldüğüne inanılıyor (KK5).



Resim 1: Emir Hamamı'ndan Sarı İnek'in görüldüğü söylenen



Resim 2: Hz. Muhammed'in ayak izi



Resim 3: Sitti Radviye Türbesi



Resim 4: Emir Hamamı girişi “sarı inek” kabartması

Sitti Radviye ile ilgili sahada anlatılan memoralarda altı çizilmesi gereken Sitti Radviye'nin “sarı inek” donunda zihinlerde yer almasıdır. Bu da menkıbelerde sıkça ortaya çıkan “don değiştirme/metamorfoz” (KK14, KK5, KK10) motifine sahip olmasıyla Sitti Radviye memoralarını efsane/memorat anlatma geleneğine sıkı sıkıya bağlar. Ayrıca bu durum yalnız Mardin sahasında değil “Artvin Ardanuç'taki bir efsanede de benzer şekilde dağ göllerinin ustaları olarak görülen boğalar söz konusudur; bunlar sabahın ilk ışığında görülen ve sonra da kaybolan kutsal hayvanlardır. Yine inek, ilk insan Adem'in ilk iş hayvanı olduğu için saygı görür” (Boratav, 2016, s. 76).

Bir diğer dikkati çeken konu hamamcılar (KK6, KK18) dışında diğer kaynak kişilerin kadın olması, Sitti Radviye'nin daha çok kadınlara yardım etmesi ise onu Türk Mitolojisinde kadınların ve çocukların hamisi Umay'a (Çoruhlu, 1998, s. 41) yaklaştırır. Sarı ineğin yüzünde

bazen siyah bir ben, bazen beyaz bir ben, bazen burnunda altın bir hızma görülmektedir. Bu bağlamda ineğin “su kültü”, su iyeleri ile ona sunulan öküz/inek kurbanları arasında bağ kurmak da mümkündür.

1.1.Sitti Radviye Memoratlarına Bağlı Pratikler/Ritüeller

1.1.1. Bab-ı Savur Hamamına Gitmek

Bu hamama gitmenin uğur getireceği ve sarı ineği gören kişinin zenginleştiği şu memoratta ifade edilmektedir: *Bab-ı Sor Hamamı diğer adı Himmemil Zeko Sitti Radviye Medresesinin karşısında. Çocukluğumda Mardin’de su sıkıntısı olduğu için hafta sonu hemen hemen tüm Mardinlinin³ gittiği hamamlardan biriydi ve çocukken çok ürkütücü gelirdi. Evlerde su sıkıntısı olduğu için hafta sonu hamama mutlaka gidilirdi. Ürkütücü gelme nedeni komşumuz Hacıyye Teyzenin, hamamın en arkasında kale tarafında çok küçük bir oda ve o odanın tavana yakın bir yerinde geniş bir deliğin olması, deliğin diğer tarafından söylentilere göre⁴ kaleden gelen gürül gürül bir su sesi gelmesi, hamamın her yerinde ışıklandırma olmasına rağmen o oda da ışık olmazdı bunun nedeni o odada sarı renkli burnunda hızma olan bir ineğin ara ara görülmesi. Arap mahallesinde bu ineği görenler olmuş, görenlerin zenginleştiği söyleniyor. Her hafta sonu korkarak beraberlerinde gittiğim yerde Hacıyye Teyzenin de o odada sarı renkli ve burnunda hızma olan bir inek gördüğünü söylüyordu (KK9).*



Resim 5: Emir Hamamı

³ Kaynak kişilerden derlenen sözlü metinler olduğu gibi deşifre edilmiştir. Bu örnekteki “Mardinlinin” karşılığı Mardin halkıdır.

⁴ Kaynak kişi ifadeleri doğrudan aktarıldığından cümle düşüklükleri de olduğu gibi bırakılmıştır.

1.1.2. Sıttı Radviye Türbesine Beyaz Tülbent Bağlamak

Bir kaynak kişinin verdiği bilgilerde bu türbeye tülbent bağlama ritüeli görülmektedir: *Oraya giden herkes zaten onun eşğine girip⁵ türbenin üzerine beyaz bir tülbent bırakırdı. Beyaz masumiyetin, bekâretin temsiliydi. Dileklerini beyaz tülbent vasıtasıyla tutarlardı* (KK14).

Sarı inek donuna girmiş Sıttı Radviye ile Umay arasında bağ olduğu kadar, Sıttı Radviye için yapılan ve kutsal olduğu düşünülen ritüel ve pratikler de Türk mitolojisiyle doğrudan ilgilidir. Sarı ineğin olduğu hamamı kutsal kabul ederek düzenli bir şekilde bu hamama gitmek eski Türk ananelerindeki kutsal nehir ve göllere giderek arınmayı hatırlatmaktadır. Yine sarı inek de dişil bir sembol olarak dikkati çeker, aynı zamanda kaynak kişilerden bazıları, ineğin renginin tonuna vurgu yaparak altın renginde olduğunun altını çizer. Altın ve altın rengi zenginliğin bolluğun bereketin ve buradaki örnekte Türk kültüründen kadınlığın en önemli vasfı olan doğurganlığın sembolü olarak düşünülebilir. Yine türbeye beyaz tülbent bağlamak da bizi renk sembolizmine götürür ki bu da bolluk bereket ve doğurganlığın yanında saflık ve masumiyete verilen değerle ilgilidir.

2. Sıttın Nefise Efsane ve Memoratlarında Umay Kültü

Mardin sahasında Sıttın Nefise adlı efsanevi şahsiyet, Sıttı Radviye'nin kız kardeşi olduğuna inanılan; başka bir tarihi hamamın (şu anda yıkılmış ve kullanılmamakta) iyesi olarak kabul edilir. Bu kişi, Umay Ana'nın tezahürü olarak değerlendirilecek bir başka kutsal dişi "kahramandır". Umay, Türk mitolojik sisteminde kült olarak kabul edilmekle (Bayat, 2007, s. 49-75) birlikte çalışma sahasında elde edilen derleme metinlerinde ortaya çıkan verilere istinaden Umay'ın Mardin sahasında *evin koruyucu iyesi* (Çoruhlu, 2017, s. 45) olduğu ortaya çıkmıştır. Bu bölümde Sıttın Nefise'nin şahsında Umay kültürünü ev iyesi bağlamında değerlendirmek mümkündür. Bu duruma örnek olarak konu hakkında uzun bir açıklama yapan kaynak kişi ifadeleri verilebilir: *Eskiden gelinir, mumlar yakılır, dilekler tutulurmuş. Dileklerin tutulduğu yerde muradına ermemiş bir kızın da olduğu söylenilir. Onu gelinlikler içerisinde görürlermiş. Evin içinde gezinirmiş. Ben ortaokuldayken bu kızı akşam saatlerinde uyanıkken gelinlikler içerisinde gördüm. Işıl ışıldı. Saçları kınalıydı ve ayaklarına kadar uzanıyordu. Elleri ve ayakları da kınalıydı. Dudakları ve yanakları kendinden boyalıydı sanki. Simsiyah ve iri gözleri vardı. Boyu iki metreyi aşkın çok güzel bir kızdı. Bu kızın Ermeni olduğu görüşündeyim çünkü bizde de Ermenilik vardır. Anneannem Ermeni'dir. Anneannem çocuğu olmadığı için annemi Diyarbakır Kürt Ermenilerinden almış. Bu kız bana ne dileğimin olduğunu sordu. Ben de çok korktuğum için sabah anneme anlattım. Ertesi gün rüyama girdi. Bana niye anlattığımı sorup bir daha rüyama gelmeyeceğini söyledi. Her zaman yardımına gelir. Bunun farkındayım ve böyle hissediyorum. Bu kızın adı Sıttın Nefise'dir. Kardeşi de vardır. O da Sıtra Ravziye'dir (Sıttı Radviye). Daha çok kardeşi Sıtra Ravziye bilinir. Kardeşi de altın buzağı şeklinde Savur hamamında gezinir. Bu altın buzağıyı da babam görmüş. Babamı küçükken hamama götürmüşler. Babam onu suyun içinde yüzerken görmüş. Her ne dileğin varsa söyle oğlum, demiş. Babam da korkmuş haliyle. Bir gün ablam Ömerli'de vergi dairesinde çalışırken evimize ablamın defterdarı geldi. Önceden dediğim gibi ben ortaokul çağlarındaydım. Kadın çok seviyordu Mardin'i. Öyle şeylere de inancı vardı. Sabah kalkar kalkmaz ben bu evden gideceğim diye tutturdu. Annem bana yönelip: 'Ne yaptın Fulya kadına?'*

⁵ Kaynak kişi ifadeleri doğrudan aktarılmıştır. Bu cümlede kastedilen anlam: "Onun kapisının eşğine varıp..."tır.

dedi. Ben de bir şey yapmadığımı söyledim. Kadın o arada karyolanın üstüne çıkıp bağırmaya başladı. Annem kadına: “Kızım in oradan, gel sakın ol konuşalım.” dedi. Sonra ben gittim yanına. Ona: “Abla ne olur gitme!” dedim. Bunun üzerine bana: “Çabuk buradan çık git. Akşam yanına gelinlikle gelip bana ne dileğimin olduğunu sordun. Ben senden çok korktum.” dedi. O zaman anladık ki benim kılığımıza girip gezinmiş o gece. Bu olay ben Sittin Nefise’yi gördükten hemen sonra oldu. Bizim orada kapanmış bir hamam vardır. Sittin Nefise orada yaşardı. Arada yıkanma sesleri, su sesleri, tas sesleri, hışırtılar duyulurdu oradan. Her perşembe Sittin Nefise çörek yapardı. Çöreğin kokusu bize kadar gelirdi. Buram buram çörek kokardı ortalık. Annemler kileri sürekli temiz tutardı çünkü insanlar gelip orada dilek tutarlardı. Hatta bir keresinde yangın çıktı kilerimizde. Annem de mum yakmalarını istemedi. Aynı gece rüyama yine Sittin Nefise gelip dilek tutmak isteyen insanların mum yakmak yerine sıcak ekmek dağıtmalarını söyledi. Ondan sonra Sittin Nefise’yi kaynanam da gördü. Ben nişanlıyken kaynanamlar bayramda bize geldiler. Buralarda nişanlandıktan sonra erkek tarafı bayramda kız tarafına gelip hediyeler verirler. Yemekte nişanlım Erkan bizimle değildi. Arkadaşlarıyla dışarı çıkmıştı. Bize gelmeye geç kalınca kaynanamlar endişelenip ablamla onu aramaya koyuldular. O zamanlarlar cep telefonu da yok tabi. Nişanlımı bulamadılar. Kaybolmasının ardından beş saate yakın geçmişti. Kaynanam benim inançlı olduğumu bildiği için benden oğlunun geri gelmesi için dua etmemi istedi. Bizim yazlıktan (genişçe balkon, avluya benzer) Sittin Nefise’nin kileri görünüyordu. Ben oraya dua etmeye gittim. Kaynanam da yazlıktan ⁶(genişçe balkon) beni kilerde gelinlikler içerisinde ışığın etrafında dönmüş olduğumu, bekle gelecek oğlun, dediğimi duymuş. Ben bu olayı beş saniye kadar hatırlamıyorum. Geri döndüğümde kaynanam bana: “Sen ne yaptın, gittin gelinlik giydin, ışığın etrafında dönüp oğlun gelecek dedin.” dedi. Bana nişanlın kaza geçirdi ama korkma hiçbir şey olmadı ona, bunları kaynanana da söyle, dedi. Meğerse nişanlım o esnada arkadaşlarıyla Nusaybin yolunda kaza geçirmişler ve burnu bile kanamadan kurtuldu. Kaynanam da bu şekilde görmüş oldu. Ben onu evlenene kadar rüyalarım da hep gördüm. Özellikle önemli gelişmelerde büyük dileklerimde daha sık görüyordum. Onu hep rüyalarda gördüm. Birebir sadece ilk gördüğümde gördüm. Onu benden bir büyük ablam da gördü. Işığın etrafında dönerken görmüş. Bizden başka da kimse görmedi onu. Dışardan ona evleri yakın olan komşular onun için mum yakar, dilek tutar, adaklar adarlardı. Sittin Nefise’nin bir türbesi varmış. Hamamın ordaymış ancak binalar olduğu için kimse tam olarak nerde olduğunu bilmiyormuş (KK2). Umay kültürüne örnek olarak verilebilecek Sittin Nefise, evin koruyucusu olmakla kalmıyor, sütanne rolünde de ortaya çıkıyor. Saha çalışması esnasında konuyla ilgili kaydedilen başka bir memorat şu şekildedir: Anneannemin annesi zamanında karavanalarla yemek dağıtırlarmış. Dedem de o zamanlar komisermiş. Evlerine çok giden geleni olurmuş. Evde de haremlik selamlık varmış. Anneannemin annesi bir gün yemek yaparken bebeğini o kilere bırakmış. Kilere bıraktığı andan itibaren çocuk ağlamaya başlamış. Anneannemin annesi dur şunu karıştırayım, dur şu işimi de bitireyim, dur şimdi giderim diyene kadar bebeğin ağlaması kesilmiş. Çocuğum ağlaya ağlaya boğuldu mu diye bakmaya gitmiş. Bir de ne görsün: Sittin Nefise. Bebeğine dönmüş bakmış bebeğinin yanağından süt damladığını görmüş. Meğerse Sittin Nefise bebeği emzirmiş. Bu şekilde Sittin Nefise bizim süt annemiz olmuş (KK2). Ayrıca buradaki kutsal dişi tıpkı insanlar gibi bazı ihtiyaçlar içindedir: Sittin Nefise’nin hamamda yıkandığı söylenilir (KK2) şeklindeki

⁶ Kaynak kişiye “yazlık” kelimesinden kastının ne olduğu sorulduğunda bu kelimenin “balkon” olduğunu ifade etmiştir.

ifadeler bu duruma örnek olarak verilebilir. Tek bir kaynak kişiye ait memoratta görüldüğü üzere Sıttin Nefise ile kaynak kişi ve ailesi arasında bir ünsiyet var ve bu çok eskilere dayanıyor. (KK2). Bu memoralarda dışı iyeyi yine Umay rolünde görmek mümkün. Bağ kurduğu ailenin çocuğunu emzirmesi buna örnek verilebilir. Bu memoratta bir önceki memoratta görüldüğü üzere Sıttin Nefise'nin mekânı “kiler” dikkati çekmektedir. Tüm bunlar değerlendirildiğinde Sıttin Nefise göksel değil daha çok yer-su ruhlarında görülebilen insani özelliklere sahiptir. Gelinlik giymesi, yıkanması, çocukları sevmesi ve onlarla ilgilenmesi gibi...

2.1. Sıttin Nefise Memoratlarına Bağlı Ritüeller/Pratikler

2.1.1. Sıcak Ekmek Dağıtmak

Şamanist inancının etkin olduğu dönemlere ait saç törenlerine (İnan, 1995, s. 97-98; Günay ve Güngör, 1997, s. 64; Eröz, 1980, s. 211-217; Yıldız, 2019, s. 144) benzer olarak Mardin sahasında sıcak ekmek dağıtmak; kazadan beladan korunmak amacıyla geçmişten günümüze devam ettirilen bir gelenektir. Bu bağlamda Mardin'de Sıttin Nefise'nin ruhunun huzuru için de sıcak ekmek dağıtıldığı tespit edilmiştir.

Annemler kileri sürekli temiz tutardı. Çünkü insanlar gelip orada dilek tutarlardı. Hatta bir keresinde yangın çıktı kilerimizde. Annem de mum yakmalarını istemedi. Aynı gece rüyama yine Sıttin Nefise gelip dilek tutmak isteyen insanların mum yakmak yerine sıcak ekmek dağıtmalarını söyledi (KK2).

Bu memoratta “ekmeğin” kutsiyetinin halk nezdindeki tezahürünü görmek mümkündür. Daha çok Hristiyan geleneğine ait olan mum yakma ritüeli yerine fakirlere ekmek dağıtmanın daha faydalı olacağı durumu anne, eş, anaç bir rolde görülen kutsal bir ruh (Umay) tarafından insanların, rüyalar vasıtasıyla bilinçaltılarını devreye sokmaktadır. Daha çok kadına ait bir mekân konumundaki “kilerin” temiz olması gerekliliği de yine anne, doğa, kadın, emek, ekmek motifleriyle birlikte düşünülmesi gereken unsurlardır.

Sıttin Nefise ile ilgili memoralar genel olarak değerlendirildiğinde Sıttin Nefise'nin hamamda yaşaması su kültü, temizlik, berraklık, saflık ile ilgisini; kilerde görülmesi ise daha önce de ifade edildiği üzere bereket ve bolluğu; bütün örneklerde kadınlarla iletişim kurması ve bir bebeği emzirdiğinin rivayet edilmesi de Umay'ın kadınların ve çocukların hamisi olma rolüyle örtüşmektedir.

3. Mort Şmuni Menkıbesi ve Memoratlarında Umay Kültü

Mardin'de Umay kültüne önemli bir örnek Süryani kültüründen Mort Şmuni'dir. Mort Şmuni Kilisesinde bir azize; yedi oğlu ve çocuklarının öğretmeni Eli'ozor'un ruhlarının bulunduğu inanılmaktadır. Menkıbe: “*Mort Şmuni Kilisesinde bu azize; yedi oğlu ve çocuklarının öğretmeni Eli'ozor, her ne kadar İsa'dan önce yaşamışlarsa da İsrail Devleti'nden oldukları, İsa Mesih'in gelişini bekledikleri, Allah'a iman ettikleri, Hristiyanlığın ruhuna yaraşır güzel bir terbiye ve iyi meziyetlerle verilen emirler doğrultusunda yaşadıkları için, kilise onları şehit olarak kabul etmiştir.*” (Akyüz, 2005, s. 40) şeklindedir. Bahsi geçen azize, büyük zahmetler çekerek babasız olarak yetiştirdiği yedi evladının işkenceyle öldürülmesine şahit olmuş en son sıra kendine geldiğinde zalimlere teslim olmamak için ateşe atlamıştır. Dolayısıyla halkın bu azize kadının cefasına ve dirayetine duyduğu hürmet ona olan itikadı arttırmıştır. Bu kilisede birtakım mucizelerin yaşandığına dair bilgiler, Gabriyel Akyüz'ün *İnancın Simgesi*

Mort Şmuni ve Oğulları (2005) isimli çalışmasında yer almaktadır. Söz konusu kitabın yazarı Gabriel Akyüz tarafından Süryani cemaatine mensup S. K' den derlenen metin aşağıdadır:

Yedi yaşındayım. Şefika yengem kilisenin damına konulan pişirilmiş bulguru kuşlardan korumak amacıyla beni kiliseye gönderdi. Gittiğimde öğle vaktiydi, çan kulesinin gölgesinde yüzümü mezarlığa dönerek oturuyordum. Mezarlığa doğru bakarken, aniden mezarlığın ortasında beyaz giysiler içindeki kişileri Mort Şmuni ve yedi oğlunun mezarların üzerinde dua okuduklarını gördüm. Dualarını bitirdikten sonra, kilisenin avlusuna indiler, oradan da kilisenin içerisine girdiler. Onlar, kiliseye girdikten sonra divanhaneye bakan küçük bir pencereden onları izlemeye başladım. Gördüklerim karşısında hem çok ürktüm hem de heyecanlandım, çünkü ışıklarla aydınlatılan kilisede ayın yapılıyordu. Ben büyük bir heyecanla onları izlerken, kilisenin zangoçu olan diğer yengem Sabiha, kilisenin dış kapısını açarak, kilisenin avlusuna girdi. Yengemi görünce rahatladım, gördüklerimin tüm ayrıntılarını büyük bir heyecan ve coşkuyla ona da anlattım. Yengem; “Neden ondan bir şey istemedin? Ondan bir şey isteseydin sana verirdi” dedi (Akyüz, 2005, s. 46)⁷. Bu kiliseyle ilgili diğer memoratlar ise aşağıda yer almaktadır:

“Küçük yaştaiken, Mesihsel eğitim almak amacıyla Mort Şmuni Kilisesi'nin medresesine gittiğimi hatırlıyorum. Günün birinde teneffüse çıkarak, kilisenin avlusunda oynamaya başladık. O sırada kilisenin çanının çaldığını duyduk. İçeride kimin olduğunu merak ederek, kapı aralığındaki deliklerden kilisenin içini gözetlemeye başladık. Gördüklerimiz karşısında çok şaşırılmış ve bir o kadar da büyülenmiştik. Beyaz giysiler giyinmiş bir kadın kilisenin içinde yürüyordu. Biz hızla oradan uzaklaşarak, akrabalarımızın yanına koştuk. Onlara “Gelin kilisenin içinde insanlar var” dedik (Akyüz, 2005, s. 47⁸).

Bir gün imanlı bir aile yanlarına kör bir kadını da alarak kiliseye geldiler, ancak geldiklerinde ayın bittiği için görüntüyü görme şansı kalmadığından çok üzüldüler. Ben onları tedirgin ve mutsuz görünce, “Umutsuzluğa kapılmayın gelin oturun dua edin ve bekleyin belki sizlere de görünebilir” dedim. Dediklerimi kabul ederek dua etmeye başladılar, işte o sırada o görüntüler tekrar görünmeye başladı ve kör kadın, “gözüm açıldı” diyerek sevinç çığlıkları attı (Akyüz, 2005, s. 52).⁹

Mort Şmuni Kilisesi'nin onarımı sırasında iki meleğe ait tasvirler babam tarafından resmedildi. Babam bu tasvirleri yapmak için iskele üzerinde çalışırken, Mort Şmuni ve yedi çocuğunun kilisede gezdiklerini görür, çok heyecanlanır ve dışarıda oynayan yedi yaşındaki kızı Suat'ı çağırarak, “Koş! Zangoça haber ver” der. Kızı Suat zangoçla birlikte geri döndüğünde, babam gördüklerini zangoça şu sözlerle anlatır: “Gel oğlum beni iskeleden indir, artık tek başıma çalışma cesaretim kalmadı.” O günden sonra babam çalışmalarını hep zangoç yanında iken yapar (Akyüz, 2005, s. 47-48¹⁰).

Diğer örneklerde olduğu gibi Mort Şmuni de insanlarla bir şekilde iletişimi devam ettiren ve çocuklarından ayrılmayan bir azize olarak varlık göstermektedir. Anelik toplum tarafından kutsal kabul edilen bir vasıftır ve bu imanlı annenin yaşadığı olağanüstü ızdırıp halkın zihninde unutulmaz bir yer edinmiştir. Mort Şmuni'nin Umay ile bağlantısı ise yedi

⁷ S.K. adlı kaynak kişiden aktaran Akyüz, 2005: 46.

⁸F. K. adlı kaynak kişiden aktaran Akyüz, 2005: 47).

⁹ H.İ. adlı kaynak kişiden aktaran Akyüz, 2005: 52).

¹⁰ İ.A adlı kaynak kişiden aktaran Akyüz, 2005: 47-48).

çocuğuna yalnız yaşarken değil öte dünyada da beyazlar içinde (saflık ve temizliğe de atıfta bulunarak) göz kulak olmasıyla açıklanabilir.



Resim 6: Mort Şmuni Kilisesi

3.1. Mort Şmuni Menkıbesi ve Memoratlarına Bağlı Ritüeller/Pratikler

3.1.1. Mendil Atmak

Müslümanlara ait türbeye tülbent bağlamak ritüelinin yerini Süryani Cemaatinde mendil atma ritüeli almıştır:

Çocuğu olmayanlar veya başka dilek dileyenler, ellerinde tuttıkları mendilleri Mort Şmuni ve çocuklarının görüntülerinin üzerine atarlar. Eğer mendil¹¹ görüntüye takılırsa, dilek yerine gelecek demektir, ama eğer takılmamışsa bir yıl daha beklenecaktır (Akyüz, 2005, s. 54).

3.1.2. Yaramaz Çocukların Akıllanması İçin Mort Şmuni'ye Götürülmeleri

Bu ritüelde Mort Şmuni Efsanesinde geçen çaresiz anne ve çocuklarının maneviyatının; yaramaz çocuklar üzerinde olumlu bir tesir bırakması beklenir. Çocukların; bir anlamda bu hikâyeden feyz almaları, kilisenin kutsal atmosferinden istifade etmeleri temennisiyle Mort Şmuni Kilisene götürüldüğü görülür:

Mort Şmuni Kilisesine kuzenimin çok yaramaz bir kızı vardı. Onu götürdüler. Akıllanması için. Yeni yoldaki bu kiliseye de yaramaz çocuklar akıllansınlar diye götürülürler (KK10).

Mort Şmuni de diğer bahsi geçen efsane ve memorat kahramanları gibi neslin devamı ve çocukların refahı adına yaptıklarıyla Umay ile benzer bir rolde görülmektedir.

¹¹ Mendil Türk kültüründe özellikle mani ve türkülerde “dilek” sembolüdür. Bu örnekte Süryani kültüründe de bir dilek sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır.

4. Bırbıriye Kuyusu Efsanesi ve Memoratlarında Umay Kültü

Mardin merkezde eski belediye düğün salonunun sokağında olan bir başka kutsal mekân ise Bırbıriye Kuyusu adlı mekândır. Bu mekânda sütü gelmeyen anneler sütünün gelmesi için bazı ritüeller gerçekleştirirler. Havra'nın (1954, s. 144-145) da bahsettiği anne sütünü getiren doğum tanrıçasının özellikleri, bakire bir kız olarak kuyuya düşen Bırbıriye adlı kız ile benzerdir.

Mardin merkezde yer alan sinema sokağında mevcut olan Bırbıriye Kuyusuna bağlı efsanesinin bir varyantı olarak değerlendirilebilecek anlatıda kuyu ve Umay kültü bağlantısı söz konusudur. Bu kuyu çevre evlerin su ihtiyacını karşılarken aynı zamanda sütü olmayan ya da gelmeyen annelerin de uğrak ziyaret yeri olmuştur. Bu kuyuya kendini atan genç kızın yüzü suyu hürmetine anne sütünün gelmesi için medet umulan bir mekân olması Umay kültürünün Mardin sahasında sıklıkla ortaya çıktığını kanıtlar niteliktedir. Bu konuda kaynak kişiler: *Hindistan'dan göç edip gelmişler. İki kardeş ve bir kız varmış. Abdurrahman baba ölmüş. Gaybi baba da kaybolmuş. Gayb ne demek, kaybolmak demektir. O zamanlar ermiş kişileri, bilgili kişileri tutukluyormuş. Gaybinin yanına geldiler. Abdurrahman baba zaten vefat etmişti. Kız kardeşleri vardı. Kız kardeşine sordular. Gaybi nerededir diye. İçeriye gösterip işte buradadır, dedi kız kardeşi. Girip baktılar, bulamadılar. Hani Gaybi, hani Gaybi, dediler. Gaybi oldu "gayb". Kız kardeşinin peşine düştüler. Şurada düğün salonu vardır. Orada bir kuyu vardı. Kendisini kuyuya atmış kız kardeşleri. O kuyuyu da aradılar ancak kız kardeşlerini de bulamadılar. Aslında burada Hindi baba dedikleri Diyarbakır'da Gaybi'dir. Bunlar üç kardeşirler. Biri Abdurrahman baba, biri Gaybi baba, biri de kız kardeşleridir. Kız kardeşlerinin adı da Bırbıri'dir. Abdurrahman babanın türbesi yoktur. Burada alemi (sancağı) vardır Hindizade'nin asıl türbesi Diyarbakır'dadır. Diyarbakır'da da adı Gaybi babadır. Bizim aileden biri vefat edince bu âlem düşüyordu ama kırk yıldır düşmüyor âlem (KK6). Mardin'de Bırbıriye kuyusu vardır. Sütü az olan anneler gidip o kuyunun suyundan içtiler mi sütleri fazlalaşır diye bir inanç vardır (KK3), şeklinde açıklamalarda bulunmuşlardır. Bu sözlü metinlerde dikkat çeken hususlardan birincisinin genç kızın bedeni ve ruhunun kuyuda olması su kültü ve Umay kültürüyle; çalışmanın konusu olmamakla birlikte Gaybi'nin aleminin (sancağının) Mardin'de yaşayan aileden biri ölünce yere düşmesi ise atalar kültürüyle bağlantılıdır.*

4.1. Bırbıriye Kuyusu Efsane ve Memoratlarına Bağlı Pratikler

4.1.1. Sütü Gelmeyen Kadınların Bırbıriye Kuyusundan Su İçmeleri.

Muradına erememiş bir genç kızın, anne ve bebeklere yardım eden pozisyonda olması konuyla doğrudan alakalıdır ve Umayın güçlü izlerini taşır.

Sütü gelmeyen kadınların Bırbıriye Kuyusundan su içerler (KK3).

5. Şeyh Libben Menkıbesinde Umay Kültü

Şeyh Libben Eski Mardin'de Gül Mahallesinde bulunan bir türbedir. Günümüzde cami olarak kullanılan bu türbe özellikle kadın ziyaretçilere kapılarını açar. Bu türbedeki zatların "Artukî sülalesinden Melik Mansur (Şeyh Aban ya da Şeyh Libben) ve İbn Şeddat olduğu zannedilmekte ve 13.yy'ın sonlarında inşa edilen bu medresedeki şahsiyetlerin kuvvetle muhtemel bu sultanlardan" (Gönüler, 2008, s. 51) biri olduğu görüşü hâkimdir.

Mardin Kalesi'nde yer alan Hızır'ın makamı bir süredir ziyarete kapatıldığından beri, pek çok sözlü kaynağın rüyasına giren Hızır'ın *beni ziyaret edemeyenler Şeyh Lıbben'i ve Şeyh Şaran'ı ziyaret etsin* (KK1, KK10, KK11) dediği rivayet edilir ve bu istek, vasiyet olarak kabul edilir. Dolayısıyla Şeyh Lıbben Türbesi, Mardin halkının inanç ve ritüellerinde önemli bir yer tutmaktadır. Türbenin bahçesinde bulunan ağaçla ilgili uygulamalar ağaç kültürünün Umay kültürüyle ilişkisini doğrular niteliktedir. Ağacın doğurganlıkla ilişkisi “Uygur türeyiş mitlerinde açık şekilde korunmuştur. Yine Buka Tekin mitinde beş kardeşi doğuran kutsal ağaçtan söz edilir. Er Sogotoh Destanı'nda kahramanı, ablası olan sekiz dallı ağaç emzirerek büyütür” (Yakutskiy, 1936, aktrn; Bayat, 2018, s. 185-186). Ayrıca Şeyh Lıbben'in Mardin Kalesinin hemen altında yer alması, Mardin'de çokça ziyaret edilen bir başka türbe olan Şeyh Şaran türbesiyle halkın manevi açıdan bağ kurması (ki bu temsili türbenin bir mağaradan ibaret olması) “ağaç, mağara ve dağ üçlüsünün kozmik merkez, kozmik düzen ve üreme anlayışlarını içerdiği” (Bayat, 2018, s. 184-185) savını desteklemektedir.

5.1. Şeyh Lıbben Türbesine Bağlı Pratikler

5.1.1. Türbedeki Ağaca Çaput Bağlamak ve Türbedeki Kayaya Taş Yapıştırmak

Çalışmanın ilk kısımlarında daha önce de belirtildiği üzere Umay kültü ile Ağaç kültü arasında güçlü bir bağ vardır. Türk mitolojisinde kayın ağacından türeme de yine Umay ile birlikte düşünülür. Örnek olarak Altay Türklerinin “İnsanlar türediği zaman, Umay- Ana'mızla birlikte, iki kayın ağacı da yere inmişti.” (Ögel, 2010: s.482) inancında olduğu gibi. Mardin'de Şeyh Lıbben Türbesindeki ağaçlarla ilgili gerçekleştirilen ritüellere örnek olarak kaynak kişiler aşağıdaki ifadelerle yer vermişlerdir:

Daha önce bu yatağın hemen üstünde bir ağaç vardı. Bu ağaca dileği olanlar çaput bağlardı. Bir de bir kaya vardı bu kayaya da küçük taşlar yapıştırırlardı. Eğer taş düşmezse dileğin olacak, eğer taş düşerse dileğin kabul olmaz şeklinde yorumlanırdı (KK10).

Şeyh Lıbben'deki ağaca dilek dileyip bezler bağlardık. Kimin dileği olursa gelip o ağaçtaki bir bezi çözmesi gerekirdi. Kimin bağladığı bez çözülmüşse bilirdik ki onun da dileği kabul edilmiştir (KK14).

5.1.2. Meşaleler Eşliğinde Yedi Kız Çocuğunun Tekerleme Söyleyerek Türbeye Yürümesi

Türbe ziyaretine bekâreti temsil eden kız çocuklarıyla gidilmesi doğrudan Umay kültürünü akıllara getirir. Ritüel şu şekilde gerçekleştirilir: *Murat isteyenler, şifa isteyenler, derdi olanlar dileklerinin olması için Şeyh Lıbbene yedi tane kız çocuğuyla beraber, yedi tane uzun tahta sopa veriyorlardı. Ucuna da bir bez sarıp onun üstüne gaz döküp yakıyorlardı. Perşembe günü yani cumadan önceki gün gidilirdi. Kız çocuğu seçilmesinin sebebi ise bekâreti ve masumiyeti temsil ettiği için kız çocukları da birer ziyaretidir. Perşembe günü ikindiye yakın yedi tane çocuk ellerindeki meşalelerle dileği olanın evinden Şeyh Lıbbene kadar şu tekerlemelerle yürüyordu: “ışmiebuabıt, fikkealeibadık” (Abid'in babasının mumları kullarını dardan feraha çıkar). Eğer meşaleler türbeye gidene kadar sönmezse dileğimizin kabul olduğunu anlardık* (KK14, KK10). *Bazen Şeyh Lıbbene bir dilek dilediğimizde adak olarak evimizden onun türbesine kadar yalınayak gitmeyi adardık* (KK10).

Şeyh Lıbben Türbesi sahibi, her ne kadar ermiş bir erkek zat olsa da Umay kültürünün pratiklerini yansıtmaktadır. Bu mezar başında bulunan ağaca çaputların bağlanması, çocuğu

olmayanların buraya gitmesi, bâkire kız çocuklarının ellerindeki meşalelerle bu türbeye kadar gitmeleri, ateşin sönmemesi halinde dileğin kabul olduğuna inanılması Umay'ın ateş ruhu (Çoruhlu, 1998: 43-44) ile birleşmiş hali ve İslâmiyet'ten önceki Umay kültürünün tesirlerindedir. Yine Umay ve ağaç kültü arasındaki ilişkiyi bu örnekte de görmek mümkündür. Mardin halkı eski Türk inanç sisteminde yer alan ağaç, mağara, ateş kültlerinin izlerini Şeyh Libben Türbesi etrafında uyguladıkları ritüellerde yaşatmaktadırlar.

Sonuç

Umay kültü; geçmişten günümüze çeşitli isimlerde ve rollerde varlık göstermiştir. Kimi zaman kadının ve yeni doğmuş bebeklerin koruyucusu kimi zaman ise albastı ve alkarısı gibi kadını ve yeni doğmuş bebeği korkutan hallerini halk inanışlarında görmek mümkündür. Mardin sahasında Umay kültürünü sağaltıcı, yardımsever, bolluk ve bereket getiren, evlat sahibi kılan, anne sütünü getiren ve bollaştıran Mardin halkının özellikle kadınların günlük hayatını kolaylaştıran mitik tanrıça formları eldeki sözlü ürünlere ve inançlara göre tespit edilmiş, anne ve bebeklerin koruyucusu rolüne zamanla yeni rollerin eklendiği gözlemlenmiştir.

Mardin sahasında en çok başvurulmuş ve bilinen Umay kültüne bağlı mekânlar arasında yer alan Sitti Radviye-Hatuniye Medresesi ve hemen yanında türbenin devamı sayılan Bab-ı Savur Hamamı ile ilgili inanış-memorat ve pratikler Umay'ın isim olarak olmasa da mitik bir tanrıça olarak halkın zihnine kazındığını gösterir.

Çalışmadan elde edilen veriler değerlendirildiğinde ortaya çıkan bir başka durum ise Umay kültürünün su, ağaç, mağara ve dağ kültürlerinden bağımsız olmadığını, bir şekilde bu kültürlerle bir arada düşünüldüğünü gözler önüne sermektedir. Bu durumu su ve ağacın bolluk bereket; dağ ve mağaranın ise daha çok kadın ruhuna has inzivada olma halini sembolize etmesiyle açıklamak mümkün olacaktır. Son olarak üzerinde durulması gereken bir başka konu “muhafazakâr dişi” şeklinde kavramsallaştırılan durumun Mardin'in bir realitesi olduğu gerçeğidir. Mardin sahası; Hızır, Sultan Şeyhmus ve Şeyh Şaran'a ait evliya menkıbeleri yönünden ne kadar zenginse başrolünde dişi kahramanların olduğu menkıbe ve efsaneleri ile de bir o kadar dikkat çekicidir. Bu anlamda özellikle “Eski Mardin” olarak adlandırılan yerleşim bölgesinde hem geleneğin sıkı ve değişmez bir parçası hem de kadınlara has özellikleri ve ağırlıklarıyla ön plana çıkan “muhafazakâr dişi” ruhtan bahsetmek mümkündür. Sahada var olan muhafazakâr dişi gerçeği Süryani Cemaatinde de Mort Şmuni Efsanesinde yer alan “fedâkar anne” örneğiyle de desteklenmekte ve zenginleşmektedir.

Kaynaklar

- Akyüz, G. (2005). *İnancın simgesi Mort Şmuni ve oğulları*. Mardin: Mega Basım.
- Altun, A. (1971). *Mardin'de Türk devri mimarisi*. İstanbul: 461.
- Alyılmaz, C. (2000). Özbekistan Cumhuriyeti'nin devlet armasındaki hüma kuşu tasviri. *Orkun Dergisi*, 23, 12-15.
- Alyılmaz, S. ve Alyılmaz, C. (2014). Eski Türk kadın heykellerinin düşündürdükleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3(4), 1-33.
- Atalay, B. (1998). *Divanü Lûgat-it Türk tercümesi I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bayat, F. (2007 ve 2018). *Türk mitolojik sistemi 2. (kutsal dişi, mitolojik ana, Umay paradigmasında ilkel mitolojik kategoriler, iyeler ve demonoloji)*. İstanbul: Ötügen Yayınları.

- Boratav, P. N. (2016). *Türk mitolojisi Oğuzların-Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin mitolojisi*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Çoruhlu, Y. (1998). *Türk mitolojisinin ABC'si*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Çoruhlu, Y. (2011 ve 2017). *Türk mitolojisinin ana hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Erdal, Z. (2020). Mardin'deki Artuklu türbeleri, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 9(1), 455-486.
- Ergin, M. (2005). *Orhun abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Eröz, M. (1980). Türk boylarında kansız kurban geleneği. *Türk Kültürü*, (211-214), 17-22.
- Gönüler, H. (2008). *Doğu Anadolu Türk devletleri'nde eğitim ve eğitim müesseseleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Günay, Ü ve Güngör, H. (1997). *Başlangıçtan günümüze Türklerin dini tarihi*. Ankara: Rağbet Yayınları.
- Harva, U. (1954). Altaylı kavimlerde doğum ve çocuk ruhları. Çev. Erdem Kayıran, *Türk Yurdu*, 2, 143-149.
- http://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/inan_umay_ilahesi.pdf Erişim Tarihi: 12 Haziran 2020
- İlter, F. (1969). Erken devir Anadolu Türk mimarisinde 12 ve 13. yüzyıl Artukoğulları medreselerinin yeri. *Vakıflar Dergisi*, 8, 197-208.
- İnan, A. (1995). *Tarihte ve bugün şamanizm*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnan, A. (1998). *Makaleler ve incelemeler*. I. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kadirzade, K. (1994). Doğumla bağlı hami ruhlar, Şar Quvvalar ve genetik alakalar. *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, 2(5), 69-73.
- Kaya, K. (1997). *Hint mitolojisi sözlüğü*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Orkun, H. N. (1987). *Eski Türk yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (2010). *Türk mitolojisi (kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)*. II. cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Sinor, D. (1995). Türkler tarafından şereflendirilen bir Moğol ruhu. (A. Taşagıl Çev.). *MSÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2(2), 204-211.
- Şimdi, B. (2019). *Mardin kültüründe ev-ocak kültürüne bağlı inançlar ve pratikler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tekin, T. (1998). *Orhun yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Simurg Yayınevi
- Yıldız, H. (2019). Anadolu Alevî-Bektaşî inanç dünyasında kurban anlayışı ve kurbanla ilgili ritüeller. *Alevilik Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 20, 135-152.

Sözlü Kaynaklar

- KK1: B.Ş. 1981, yüksek lisans mezunu, Adana, 20.08.2020.
- KK2: F.G. 1971, lise mezunu, Mardin, 25.09.2018.
- KK3: S.K. 1979, ilkokul mezunu, Mardin, 06.12.2018.
- KK4: G.S. 1964, ilkokul mezunu, Mardin, 06.10.2018.

- KK5. Y.D. 1971, ortaokul mezunu, Mardin, 06.10.2018.
 KK 6. M. K. 1938, ilkokul mezunu, Mardin, 30.09.2018.
 KK7. C.T. 1981, ilkokul mezunu, Mardin, 22.10.2018.
 KK8. M.G. 1950, okuma yazması yok, Mardin, 01.12.2018.
 KK9. N.A. 1981, lise mezunu, Mardin, 08.03.2019.
 KK10. S.Ş. 1962, ilkokul mezunu, Mardin, 08.12.2018.
 KK11. B.Ş. 1946, okumamış, Mardin, 04.05. 2019.
 KK12. M.T. 2004, lise öğrencisi, Mardin, 03.08.2019.
 KK13. T.Y. 1972, lise mezunu, Mardin, 01.08.2019.
 KK14. S.Ş. 1948, lise mezunu, Mardin, 05.09.2019¹²

Extended Abstract

Umay preserves its existence as a feminine and powerful symbol from the earliest periods of Turkish culture until today. Mardin, which constitutes the field of study, is one of the special cities with a rich narrative tradition in this respect. When Sitti Radviye, Sittin Nefise, Mort Şmuni, Şeyh Lıbben Tomb and the legends and memorates developed around them were evaluated in the study, it was possible to reach the traces of the Umay cult clearly. This situation continues to be experienced in the rituals and practices of the people of the town. In this context, the main purpose of the study is to identify the traces of the Umay spirit today in the Mardin field, where oral culture retains significant richness. When the results are evaluated, it is striking that there are female / conservative and traditional folklore elements, which also include the Umay cult, in the field. The study was carried out by applying the interview method with fourteen sources. In addition to the field research, the information and evaluations about the Umay cult in the literature form the introduction part of the study. When the topics in the introduction were opened, the etymological meaning of the word "Umay" focused on its place and importance in Turkish mythology and cultural history. After the introduction, there is the section titled "Umay Cult in Sitti Radviye Legend and Memorates", which is titled as the 1st Section. In this section, after giving a general information about the "Sitti Radviye Mausoleum", which has a very special place in Mardin and also known as "Hatuniye Madrasah", the legends and memorates about Sitti Radviye were supported with the sources of source people and its relation with Umay cult was emphasized. The sub-titles of the first chapter are the practices and rituals that formed around this person and practiced by some of the people of Mardin, based on the Umay-Sitti Radviye equivalent mentioned above. These were determined as "Going to Bab-ı Savur Bath", "Tying a White Handkerchief to Sitti Radviye Tomb".

Part 2 is reserved to legends and memorates about Sittin Nefise, known as the sister of Sitti Radviye. Considering that Umay is also a protective member/owner of the house, it is seen that Sittin Nefise appears in a similar role. In this section, it is possible to evaluate the Umay cult in the person of Sittin Nefise in the context of a member of the house. In this section, it is possible to evaluate the Umay cult in the person of Sittin Nefise in the context of a member of the house. This view, which is also supported by the source person interview texts, is strengthened by the narrations such as Sittin Nefise protecting the members of the house from accident and trouble, breastfeeding the baby who was separated from her mother for a long time. In the subtitle "Practices and Rituals Linked to Sittin Nefise Memorates", the ritual of distributing hot bread to the poor has been reached.

Umay's manifestations were also achieved in the myths and memorats formed around the Mort Şmuni church, as not looking for traces of the Umay cult in Assyrian culture, which has an important place in its cultural life even if Mardin is not in its demographic structure. Umay's manifestations were also achieved in the myths and memorats formed around the Mort Şmuni church, as not looking for traces

¹² Kaynak kişilerin kimlik bilgileri kişisel arşivimizde saklıdır.

of the Umay cult in Assyrian culture, which has an important place in its cultural life even if Mardin is not in its demographic structure. When the sub-headings of the practices and rituals evaluated around the Mort Şmuni Church are evaluated: "Throwing a Handkerchief in the Church", "Taking the Naughty Children to Mort Şmuni for their Mindfulness" results have been reached.

Another sacred place that can be associated with Umay and the narrative culture that develops around it, the place called "Birbiriye Well" constitutes the fourth part of the study. While this well meets the water needs of the surrounding houses, it has also become a haunt destination for mothers who do not have milk or do not come. The young girl who threw herself into this well is a place where it is hoped that breast milk will come in tribute to the water, which proves that the cult of Umay often appears in the Mardin field.

The fifth and final chapter is "Umay Cult in the Legend of Sheikh Libben". Sheikh Libben is a tomb in Gül District in Old Mardin. This tomb, which is used as a mosque today, is one of the holy places visited frequently by women visitors. The place of Hızır is closed to visit by the military but many people see Hızır in their dream. According to Hızır's testament in their dream, this place has gained importance for people of Mardin, based on the narration that who can not visit me, visit Sheikh Libben and Sheikh Şaran. The praxis related to the tree in the garden of the tomb confirm the relationship of the tree cult with the cult of Umay. As a result, it is possible to evaluate the traces of Umay cult in Mardin in five main axes. Healing, benevolent, bringing abundance and abundance, adopting, bringing breast milk and abundance in the Mardin field; It is possible to define the people of Mardin in the form of a mythical goddess who facilitates the daily life of women, especially. According to the verbal products and beliefs, it was observed that new ones were added to Umay's role of being the protector of mothers and babies over time. When the data obtained from the study are evaluated, another situation that emerges is that the Umay cult is not independent from water, trees, caves and mountain cults, and somehow it is considered together with these cults.